

ՀԱՎԵԼՎԱԾ

ԶՈՐԱՎԱՐ ՍԵՊՈՒՀԻ ՀՈՒՇԵՐԻՑ

ԳԼՈՒԽ Է

Զօր. Անդրանիկ եւ Վարդան Շահպազ – Անդրանիկի գալստեան եօթներորդ օրը – Իլիճան կ'իյնայ յանկարծ – Անդրանիկի անխելք գրոհը – Մեծ կորուստներ մեր կողմէ – Սպայ Արամայիս եւս զոհ կ'երթայ – Կարնոյ թնդանօթները կը գործեն ողբալիօրէն – Մուրատի եւ գնդ. Թորգոմի յաջողութիւնները – Խորհրդածութիւններ – Սմբատ Պիթլիսի վրայ կը ծրագրէ յարձակիլ – Միրոյեան ծլկաւ:

Արդէն վեցերորդ օրն էր որ Զօր. Անդրանի Էրզում կը մնար եւ ոչ ոք գիտէր թէ ինչ կ'ընէր եւ ի՛նչ կը ծրագրէր: Հիւանդ՝ անկողնիս մէջ կը հետաքրքրուէի ճակատով եւ Վարդան Շահպազը դրկեցի Անդրանիկի մօտ՝ լսելու օրուան նորութիւնները: Վարդան Շահպազ ատելով կ'ատէր ներկայանալ Անդրանիկին որովհետեւ այս վերջինը բնաւ կարելորութիւ չէր ընծայէր այս հին ռազմիկին: Այսուհանդերձ Վարդան Շահպազ զիջեցաւ իմ թախանձանքներուն եւ գնաց:

Երբ ներկայացեր էր անոր, սեղանը ըստ սովորութեան զարդարուած էր: Փաշան հրամայական ձեւով եւ հոս չլսուելիք ձեւով մը ըսած էր.

- ... Ի՞նչ ես կանգներ դիմացս, ի՞նչ կ'ուզես:

- Գնա՛, գնա՛, ըսէ՛ որ հանգիստ պառկի, ամէն ինչ լաւ է:

Վարդան Շահպազ այս պարագան հաղորդելով ինձ հեռացաւ: Քիչ ետք Մուրատ եկաւ մօտս եւ յայտնեց որ 600 կամաւորներ, Հաճի Գէվոյի գլխաւորութեամբ, եկան Կարին եւ Զօր. Անդրանիկի դրան առջեւ լսեցին Անդրանիկի ճառը:

Եւ լուսցաւ Զօր. Անդրանիկի գալստեան եօթներորդ օրը, օր մը, որ ճակատագրական նշանակութիւն ունեցաւ մեզ համար: Առտուն լուսաբացին թշնամին յարձակած էր Իլիճայի վրայ յանկարծօրէն եւ գրաւած էր զայն: Հայ զօրքը քաշուած էր Կէզ: Անդրանիկ, լսելով այս լուրը, կը հաւաքէ քաղաքի զինուորները կէսօրի ատեն, որպէսզի հակադարձակու-

մով վերագրաւ Իլիճան, եւ կը մեկնի ճակատ: Իսկ ես հիւանդ պառկած՝ բնա՛ւր տեղեկութիւն չունի անցքերէն:

Յանկարծ սենեակս մտաւ Կարնեցի դեղագործ եւ բժիշկի օգնական Նշան Փալանճեան եւ յայտնեց Իլիճայի դժբախտ պարտութիւնը: Այլեւս չկրցայ ինքզինքս գսպել, հազայ վերարկուս, հրամայեցի սեւ Միսաքին պատրաստել եւ դրան առջեւ բերել նժոյգս՝ Սեմէտ խանը: Երբ քիչ ետք ձիուս վրայ կը նստէի, Տոքթ. Զաւրիէվ հասաւ եւ կ'ուզէր բռնի վրայ իջեցնել զիս ձիէն: Տաքութիւնս 40 աստիճան էր: Իլիճայի անկումը այնպիսի վատ ազդեցութիւն թողած էր վրաս, որ ձիս մտրակեցի, մէկդի թողելով բժիշկը, եւ քշեցի Երզնկայի դրան ճամբով դէպի Կեդ:

Եւ ի՞նչ տեսնեմ ճանապարհին. ո՛չ մի զինուորական պատշաճ կարգադրութիւն չկար: Առանց ծրագրի, առանց խորհելու, Զօր. Անդրանիկ իր զինուորները ոչխարի հօտի նման կը քշէր խճուղիէն դէպի առաջ: Այն ինչ ես կը կարծէի թէ Անդրանիկ գաղտնի ճանապարհով եւ զանազան ուղղութեամբ իր զօրքերը դուրս կը հանէր քաղաքէն, եւ ռազմավարական շարժումներով պիտի յառաջանար արդէն երեւցող թշնամի բանակին դէմ:

Զիս քշեցի, հասայ իրեն եւ դիտել տուի որ զինուորական մեծ սխալ մը կը գործէ: Զօր. Անդրանիկ, առանց ուշադիր ըլլալու իմ դիտողութեան, եւ պէտք է ըսեմ, սուրը քաշած՝ զինուորներու ետեւէն, կը գոռար կը գոչէր եւ յիշոցներ կ'արձակէր հօտի վերածած զինուորներուն եւ կը քշէր զանոնք դէպի սպանդանոց: Հասարակ, պարզ զինուորն ու կամատորը կ'ըմբռնէին թէ կատարուածը աղաղակող մեծ զինուորական սխալ մըն էր: Հէք զինուորները, որոնց քաջութիւնը կասկածէ վեր է, ակամայ ենթարկուեցան իրենց հրամանատարի սխալին եւ յառաջանալով մօտեցան թշնամի կրակի հասողութեան:

Խորամանկ եւ վարպետ թշնամին, նկատելով որ հայ զօրքի գլուխ կանգնող հրամանատարը կամ հարբած է եւ կամ զինուորական տարրական հասկացողութիւն չունի, թոյլ տուաւ որ հայ զօրքը աւելի եւս մօտենայ: Եւ յանկարծ թնդանօթներով, գնդացիներով կրակ բացաւ ճանապարհէն խիտ բազմութեամբ առաջացող մեր զօրքին վրայ: Քանի մը ըրապէի մէջ աշնան տերեւներու պէս հարիւրաւորներ թափուեցան գե-

տին՝ թուրք գնդակներէն, իսկ մնացեալները սարսափահար խուճապով քաշուեցան ցանցերու ետեւի խրամատները:

Հոս պէտք է ըսեմ, որ կարսեցի սպայ Արամայիսը դիտել տուած էր Անդրանիկին.

- Փաշա՛, այս մեծ սխալ է որ կը գործէք, ափսոսացէ՛ք մեզ, երեխայի տէր ենք եւ հայրական պարտականութիւն ունինք կատարելու, այս ձեռով չէ որ մեզ կռիւի դաշտ պիտի առաջնորդէք:

Անդրանիկ դարձեալ ուշադրութիւն չ'ընէր եւ կը քշէ հօտը: Չեմ մեղադրեր Անդրանիկը, այլ կ'անիծեմ Նոյ Նահապետը որ առաջին անգամ այգի տնկեց Հայաստանի մէջ եւ պատճառ եղաւ այսօրուան դժբախտութեան: Եւ խեղճ Արամայիսն ալ զոհուեցաւ այս սպանդին մէջ այդ այգիին:

Ասդին, երբ Ջօր. Անդրանիկ այս սպանդին պատճառ կ'ըլլայ, անդին Մուրատ՝ թշնամիի աջ թեւին վրայ իր 60-ի մօտ ձիաւորներով շղթայ բռնած կը յառաջանար: Թշնամին տեղի կուտար եւ կը քաշուէր դէպի ետ: Սակայն Մուրատ տեսնելով մեր զօրաց կեդրոնին կոտորար, ինքն ալ ստիպուած կ'ըլլար նահանջել:

Գնդ. Թորգոմ, Թէքէտերեւիի կողմը, Աբգարի հետ 400-ի չափ զինուորներով կը ջարդէր թշնամին, նետելով զայն Իլիճայի կողմը: Գնդ. Թորգոմ ալ չկրցաւ օգտագործել իր ձեռք բերած յաջողութիւնը, որովհետեւ Ջօր. Անդրանիկ այնքան ողբալիօրէն կեդրոնը կը վարէր եւ կը փճացներ:

Ջօր. Անդրանիկի ճակատագրական սխալը տեսնելով, այլեւս չկրցայ դիմանալ եւ վերադարձայ սենեակս:

Մութը կռիւեց մեր ողորմելի պարտութեամբ: Երէկուան մեր արհամարհած թշնամին, ուղտի նման ծունկ չօքեցաւ Կարնոյ անառիկ բերդի պարիսպներուն տակ: Այս ամուր վայրը, որ ունէր 60-70 գործածելի թնդանօթ, հազիւ քանի մը անգամ կրակ բացաւ եւ զարմանալի չէ որ այդ կրակն ալ կ'իյնար մեր զինուորներուն վրայ, որովհետեւ գնդ. Խլէպնիկով Ատրպէճանցի թաթար Սէլիտովի բարեկամն էր եւ ի հարկէ հայ զինուորին վրայ պիտի կրակէր:

Պառկած կը մտածէի այս դժբախտութեանց վրայ եւ կ'ուզէի վերլուծել վիճակը եւ գտնել չարիքի պատճառները: Արդեօք Ազգ. Խորհո՞ւրդն էր որ Թիֆլիս կը նստէր, թէ Աղամալեա՞ն, որ Էրզրում կը գտնուէր: Երկար

մտածելէ յետոյ, եկայ այն եզրակացութեան թէ այս աղէտի պատասխանատուն ինքը Ջօր. Անդրանիկն է:

Որպէսզի իմ ըսածները պարզ լինին ընթերցողներուն, բացատրեմ թէ ինչո՞ւ:

Այն օրէն որ Ջօր. Անդրանիկ Էրզրումի հրամանատար կարգուեցաւ եւ ստանձնեց ճակատի պատասխանատուութիւնը, մօտ երկու ամիս շարունակ դեգերեցաւ Ալեքսանդրոպոլի, Կարսի եւ Սարիգամիշի մէջ, վատնելով թանկարգին ժամանակներ: Իսկ երբ Էրզրում հասաւ, փոխանակ ծանօթ, հայրենանուէր եւ փորձ մարդիկ գործի գլուխ կանչելու, ընդունելութիւններ սարքել տուաւ եւ փառքով ու շուքով սկսաւ ժամանակ անցընել: Ան գիտէր Խլէպնիկովի դաւաճանական հակումները, սակայն միջոցներ չխորհեցաւ զայն չէզոքացնելու եւ յարմար սպայ մը անոր տեղը կարգելու:

Չէի գիտեր թէ քանի ժամ մտածեր եւ խորհրդածեր էի, երբ Մուրատ լուսաբացին եկաւ արթնցուց զիս:

- Է՛հ, տունդ չքանդուի, ի՞նչ ես պառկեր: Արդէն թուրքերը քաղաք կը մտնեն: Ելի՛ր որ հեռանանք:

- Հապա Անդրանիկն ի՞նչ եղաւ, ո՞ւր են մեր զինուորները:

- Անդրանիկը չկայ, գացեր հեռացեր է արդէն: Իսկ անդիէն Սմբատ կը հեռագրէ թէ Պիթլիսի վրայ կը յարձակի. ինձ տղայ: Մեր զինուորները Կարսի դռնէն կ'անցնին կը քաշուին: Մնացեր ենք ես ու դու եւ մեր ձիաւորները:

- Հապա այդ Արմենակ Միրոյեա՞նը:

- Վերջի բոպէին ան մեզ դաւաճանեց, իր զինուորները պատրաստուած էին կռուին մասնակցելու իր գլխաւորութեամբ, սակայն ան կնոջը խօսքին անսալով, կնամարդի եւ վատոգիօրէն կինն առաւ եւ ծլկաւ (փախաւ):

Դէ՛հ, ժամանակ չկայ խօսելու, թշնամիին գնդակները կը հասնին մեր դռներուն: Ափսոս որ այս անառիկ բերդը հիննգ-վեց օրուան մէջ կը յանձնենք թշնամիին եւ վատաբար կը նահանջենք, մինչ նոյն թշնամին զբաղեցուցինք Երզնկայի առջեւ երկու ամիս:

ԳԼՈՒԽ Ը

Կարնոյ անկումին պարագաները – Կարսի դուռ – Խուճապ – Պատասխանատուներ – Մեքաստիոյ աննման հերոսը կը հասնի օգնութեան – Ժողովուրդը անվնաս դուրս կ'ելլէ Կարինէն – Տէվէ Պոյի – Փոքրիկ դէպք մը – Վախկոտները կը սպաննեն Վիքթոր շունս – Հասան Քալէ – Կարնոյ փճացման ծրագիրը եւ ԲԺ. Զարիէվ – Հասան Քալէն կը վառենք:

Հեճանք մեր ձիերը եւ մեկնեցանք դէպի Կարսի դուռը:

Տեսնելու էր Կարսի դրան առջեւ պարզուած ահռելի տեսարանը: Ամէն մարդ կ'ուզէր բոպէ առաջ դռնէն դուրս փախչիլ, եւ խուճապի մատնուած կիներու ճիչն ու երախաներու լացը երկինք կը բարձրանային, քաջալերելով թշնամին՝ որ հետզհետէ կը մօտենար բազմութեան, զանոնք կոտորածի մատնելու համար: Չկար պատասխանատու մէկը որ կարգ կանոն մտցնէր բազմութեան ելքը դիրացնելու եւ թշնամին որոշ հետաւորութեան վրայ պահելու:

Այս խուճապին եւ ժողովուրդը թշնամի գնդակներուն առջեւ վտանգելուն պատասխանատուներն էին Կարնոյ զինուորական խորհուրդի անդամները, որոնց նախագահն էր Տիգրան Աղամալեան եւ մանաւանդ Զօր. անդրանիկ որ վերին հրամանատարն էր այս ճակատին: Այս երկու պաշտօնատարները փոխանակ նախ ժողովուրդին ապահովութիւնը խորհելու, փոխանակ նահանջի յատակագիծ պատրաստելու, փոխանակ միջոցներ ձեռք առնելու խուճապն ու իրարանցումը արգիլելու համար, նախ իրենց սեփական կաշին մտածեցին եւ փախան ժողովուրդէն առաջ:

Եթէ հայ ժողովուրդը մոռացկոտ չլինէր, եթէ հայ ժողովուրդը հանրային եւ պաշտօնական դատ ու դատաստան ունենար, ամենէն առաջ պատասխանատութեան կ'ենթարկէր այս հերոսները եւ արդարութիւնը կը գործադրէր անոնց հանդէպ:

Եւ ահա դարձեալ օգնութեան հասաւ պահապան հրեշտակի նման Մեքաստիոյ աննման հերոսը, Սամսոնի լեռներու ռազմիկը եւ Սեւ ծովու քաջայանդուզն «ծովահէն» ասպետական Մուրատ, որ առանց իր պաղարիւնը կորսցնելու, իր քով գտնուած Խոտորաջուրի արծիւին հրամայեց

բռնել պարսպի դիրքերը եւ անխնայ կռուիլ մինչեւ որ իր պատասխանատու առաջնորդներէն լքուած ժողովուրդը անցնէր Կարսի դռնէն:

Եւ շնորհիւ Մուրատի եւ ընկերներու ջանքերուն, ժողովուրդը իր անվերջ սայլերով, ձիերով եւ բեռներով, վերջապէս, առանց մեծ զոհերու կրցաւ դուրս ելլել Կարինէն:

Այս կռիւին մէջ ոյնեցանք բաւական զոհեր մեր լաւ կռուողներէն, որոնցմէ մի քանիին անունները հազիւ կրցայ արձանագրել – Բաբերդցիներ՝ Մեղրաք Կարապետեան (Բալախուր), Բարթող Թովմասեան (Հնտի), Գեորգ Ասլանեան (Երկք, որ նշանաւոր է իր կարմրագոյն երկանաքարերով):

Կարնոյ դրան կռիւը տեւեց մինչևեր ժամը երեքը, երբ ժողովուրդը բաւական ճամբայ կտրելով հասած էր Տէվէ Պոյին: Մենք եղանք անոնց վերջապահը, մինչեւ հասան Տէվէ Պոյի Վառիվայրը; Թշնամին այլեւս մեզ չէր հետապնդեր եւ վտանգը առայժմ անհետացած նկատելով, մեր ձիերը քշեցինք եւ անցանք առաջ: Ամբողջ ճանապարհը լեցուած էր ժողովուրդով ու զինուորներով: Եթէ ընթերցողը գաղափար ունի Տէվէ Պոյիէն Հասան Քալէ ճանապարհին վրայ, կրնայ մտաբերել փախստական բազմութիւնը, որ այդ ամբողջ գծին վրայ առաջ կը շարժէր եւ մենք 4-5.000 կանոնաւոր հրացան բռնող կը հաշուէինք: Արդ, եթէ այս ամբողջ զինուորութիւնն ու կամաւորները լաւ ձեռքերու մէջ լինէին, լաւ հրամանատարութեան ենթակայ եւ լաւ կամակերպուած լինէին, ապահովաբար Կարին 2-3 ամիս շարունակ կը դիմադրէր թշնամիին եւ մեր զօրքը պատուաւորապէս կը կատարէր իր զինուորական եւ հայերնասիրական պարտականութիւնը:

Հոս հարց կը ծագի թէ ո՞վ է պատասխանատուն այս անպատիւ նահանջին կամ աղէտին: Զինուորութի՞ւնը թէ հրամանատարութիւնը; Այս կէտը թող ճշդէն ընթերցողները եւ պատմութեան ուսումնասիրողները իրենց դատողութեամբ:

***

Փոքրիկ դէպք մը:

Նահանջի ատեն յայտնուեցան աներես զինուորներ, որոնք թշնամիին առջեւէն վատօրէն փախչելի է տք, հիմա կանանց ու երախաներու միջեւ սկսած էին օդին ուղղեալ հրացաններ արձակել: Այս պարագան

նկատելով, մտրակա շառաչեցի եւ ազդարարեցի, որ դադրեցնեն այս անհարկի հրացանաձգութիւնը: Այս վախկոտներն էին, որ չկրնալով թուրք սպաննել, գացեր սպաններ էին Վիքթոր շունս:

* * *

Երեկոյեան հասանք Հասան Քալէ: Ժողովուրդը լեցուած էր տուներու մէջ, իսկ մենք հազիւ անկիւն մը կրցանք գտնել հանգստանալու: Այստեղ Մուրատ՝ խորհրդակցութեամբ կարգադրեց նահանջող ժողովուրդին եւ զինուորականութեան յետնապահութիւնը ստանձնել: Մուրատի մի ազդարարութեան վրայ՝ բազմութիւնը սկսաւ քաշուիլ դէպի Քէօփրիւքէօյ եւ Մարիգամիշ, կուրծք տալով ձիւնին ու բուքին:

Նստած կը խորհէինք, երբ Մուրատ ըսաւ.

- Մէ՛ղք, որ Էրզրումը չայրուեցաւ, սակայն ատոր մեղքը նորէն կ'իյնայ կարգադրող եւ առաջնորդող անձնաւորութեանց վրայ: Գնդ. Ճանփոլատեանը իր դժոխային մեքենայով կամեցեր էր հինաւուրց Չիֆթէ Մինարէ կոչուած մզկիթը օդը հանել, այս պիտի նշանակէր ամբողջ Կարինը աւերակի վերածել, որովհետեւ հոն ամբարուած էր ամբողջ կովկասեան ճակատի գլխաւոր պահեստը – պրուքսելին, տինամիթ, ռումբեր, փամփուշտ, հրացան, թնդանօթ եւայլն, եւայլն, եւ միլիառներու հասնող հարստութիւն: Այս ամէնը չեղաւ, որովհետեւ ոչ գլուխը յայտնի էր եւ ոչ պոչը: Եւ մանաւանդ սա քրիստոսանման, բարի, հեզահամբոյր Տոքթ. Զաւրիէվը, որ փոխանակ քրիստոնեայ միսիոնար դառնալու, եկած էր քաղաքական գործերու մէջ դեր խաղալու: Ան էր, որ իր բոլոր հոգուովը դէմ կանգնեցաւ Չիֆթէ Մինարէի քանդումին, եւ կը պատճառաբանէր թէ այդ հոյակապ հնութեան փճացումը հակառակ էր քաղաքակրթութեան, սակայն նոյն քրիստոսակերպ բժիշկը կը մոռնար որ տարի մը առաջ գերմանները կը քանդէին Ռէնսի Մայր եկեղեցին:

Որոշեցինք Մուրատի հետ այլևս չլսել ո՛չ աստուածավախ եւ քրիստոսանման մարդերու եւ թ՛չ ալ զինուորութիւնը եւ ժողովուրդը լքող հրամանատարներուն:

Կէս գիշեր էր եւ ժողովուրդը հեռացած էր: Կանխաւ պատուիրած էինք խարոյկները պատրաստել, ուստի հրաման տուինք տալ կրակը:

Քանի մը բոպէի մէջ Հասան Քալէն կը վառէր եւ ամբողջ պահեստները օդը կը ցնդէին, ռումբերն ու փամփուշտները անդադար կը պայթէին եւ մեծ ճակատամարտի մը տպաւորութիւնը կը թողէին:

Ձիերնիս դարձուցինք դէպի Քէօփրիւ Քէօյ, ուր հասանք լուսաբացին: Հոն էր մեր Ջօրավար Անդրանիկ, որ կը հանգստանար: Առանձին բնակարան ունեցանք, բայց չկրցանք տեսնել զինք, միայն երբ առտուն կը մեկնէր, մի զինուորի հետ լուր էր դրկած ինձ եւ կը խնդրէր որ մնանք Քէօփրիւ Քէօյ, մինչեւ որ Խնուսի զինուորութիւնը հասնէր: Պատասխան ղրկեցի իրեն.

- Ըսէ՛ Ջօրավարին որ նահանջը շարունակէ եւ խոյս տայ թշնամիէն բռնուելէ: Մենք գիտենք թէ ի՛նչ պիտի ընենք:

Եւ Մուրատին դառնալով ըսի.

- Ջարմանալի մարդ է մեր Ջօրավարը, թողուց Էրզրումը, որուն պաշտպանութեան համար նախապէս պէտք է խորհրդակցէր մեզի հետ, եւ չըբաւ, իսկ հիմա ելեր հրամաններ կ'արձակէ, մինչ մենք ո՛չ մի կապ չունինք անոր հեղ եւ ո՛չ ալ մաս կը կազմենք իր զօրքին: Ինքն է պատասխանատու մարդը եւ պատասխանատու ստորակարգեալներու պէտք է յանձնէ այդ գործերը:

Ջօրավար Սեպուհ, Էջեր իմ Յուշերէն, Պոսթըն, 1925, էջ 42-49: